

*Madártávlatból az újabb magyar önéletírásról**Önéletírás és/vagy regényírás*

Elméletem szerint Goethétől ered az a megállapítás, hogy mindenki írhat egy remekművet, ha másról nem, hát saját életéről. S a *Költészet és valóság*, „élete bizalmas rajzolata” révén bizonyítékkal is szolgált mondása igazolásául. De hát Goethe, Szerb Antal szerint, önéletrajzi ember volt, aki „az életet fontosabbnak tartotta az alkotásnál, nem volt a mű rabszolgája, mint Schiller; udvari könynyedséggel, bár nagypolgári szívóssággal írt”, s művei „egy egyetemes gyónás töredékei” (Goethe).

Aligha lehetne hívebben körülírni az önéletírás műfajának képlekeny jellegét, amit érvényesnek vélek a mi irodalmunkban is gazdagon termő műfaj alkotásaira nemkülönben. Eleven hagyomány ez, mely változatlanul él egészen a mi időnkig. Nekem ez alkalommal be kell érnem e több évszázados múlttal rendelkező „ön-eszmélkedés”-sorozatnak az 1945-től napjainkig keletkezett alkotásaival, annak tudatában, hogy a termés számbavétele, jellemzése és értelmezése természetesen vastkos monográfiát kívánna; nekem a mi korunk anyagának legfeljebb madártávlatból való és szinte csak jelzésszerű áttekintésére kell szorítkoznom. Valamit azonban nem hagyhatok szó nélkül: egy népszerű magyar író, Török Sándor egyik műve címével ugyan azt állította, hogy „életed kész regény” – de az élet a szellemes cím ellenére azért még nem regény. Önéletírás és regényírás között világosan érzékelhető különbség van, jóllehet az alapanyag – a megélt élet – többé-kevésbé közös. S most ismét Goethe-re hivatkozom: „az életrajzíró legfőbb feladata – írja a *Költészet és valóságban* –, hogy az egyént kora viszonyai közt ábrázolja, megmutassa, miben gátolja, miben segíti őt a nagy egész, hogyan alakítja ki magában mindennek hatására a világról s az emberről alkotott képét”, méghozzá a személyes vallomás forróságával, ami nemritkán a személyes hamistudat önigazolási kényszerének hevületével árad; míg ellenben a regényíró, ugyancsak a megélt valóságból táplálkozva, átkristályosítja, a teremtő művészi képzelet erejével költészté emeli műve nyersanyagát. Csehov *Három nővérében* Versinyin arról monologizál, „mi lenne, ha életünket kezdettől fogva újra élnénk? Mégpedig öntudatosan? Hogy ha az egyik élet, melyet már átéltünk, úgyszólván a piszkozat lenne, és a másik, ez az új, a tisztázat.” Kissé sarkítva: azt gondolom, hogy az önéletírás, még ha író toll veti is papírra, a piszkozat, míg a másik, az a bizonyos új, a művészi tudatossággal megalkotott tisztázat – a regény. Én legalábbis ebben a különbségben látom a magyarázatát annak, hogy az önéletírás igényével született művek-

A Debreceni Irodalmi Napok keretében 2005. november 17-én elhangzott előadás szövege.

nek nincsenek általánosítható esztétikai tanulságai, jóllehet rendkívül becses, sok esetben pótolhatatlanul fontos és hiteles, kútfőértékű történelmi, szociográfiai, lélektani vagy irodalomtörténeti információkat hordozhatnak a korról és a kor közismert vagy névtelen szereplőiről. Végül a különbség érzékeltetése kedvéért vessük össze, akár csak gondolatban, a KZ-lágerek pokláról beszámoló emlékiratokat vagy akár Szép Ernő remeklését, az *Emberszagot* Kertész Imre *Sorstalanságával*, vagy Esterházy Péter *Harmonia caelestisét* a *Javított kiadással*. Egy regényalak hitelességét, életteljességét magától értetődő módon esztétikai nézőpontból kritizálom; egy önvallomás tartalmait azonban nem, mert jellege, szándéka, inspirációja szerint más művel állok szemben, mintha regényt olvastam volna.

A második világháború végnapjaitól máig terjedő időköz emlékirat-irodalmát szemügyre véve azonnal beleütközöm abba a nehézségbe, hogy nincsenek megbízható bibliográfiák. Kénytelen voltam tehát kézikönyvekre és lexikonokra támaszkodva magamnak fabrikálni valamilyen bibliográfiai összesítést, annak tudatában, hogy ez eleve pontatlan és távolról sem teljes. Ilyen körülmények között sikerült összegyűjtenem mintegy százötven műcímet, s csak olyanokat, amelyek a vallomások őszinteség és az írói kifejezőerő roppant különböző fokán ugyan, de a közhit szerint mind íróktól származnak. (Mellőztem a politikusok és más közéleti személyiségek önéletírásait.)

Hogyan szolgált tehát „a személyes vallomás forráságával” az önéletírás Múzsája a létezett szocializmus folyton változó viszonyai között, s mennyire sikerült megóvnia szuverenitását a hivatalos ideológia orwellizáló prése alatt? A mögöttünk levő jó fél évszázad termését szemlélve az alábbi, de hangsúlyozni szeretném, csupán sztochasztikus érvényű megállapításokra jutottam:

1. 1945 és 1949 között, a nagyobb időegységet átfogó naplók (Márai Sándor, Illyés Gyula, Fodor András) vonatkozó részei mellett, a jelek szerint a felfokozott intenzitással feltörő vallomáskényszer meglepően gazdag termést eredményezett, méghozzá a megélt történelemmel való majdnem naptári egyidejűséggel. (Szép Ernő: *Emberszag*, 1945; Darvas József: *Város az ingoványon*, 1945; Nagy Lajos: *Pincenapló*, 1945; Szabó Lőrinc: *Napló*, 1945. április–szeptember; Asztalos István: *Író a badak útján*, 1946; Zsolt Béla: *Kilenc koffer*, 1947; Illyés Gyula: *Franciaországi változatok*, 1947; Örkény István: *Lágerek népe*, 1947.) Nemes Nagy Ágnes kifejezésével élve: ez volt „a hároméves irodalom” kora.

2. 1949 végétől, Nagy Lajos *Lázadó emberének* megjelenése után, 1953 júniusáig, a Nagy Imre névvel jelzett kormányprogram meghirdetéséig egyetlen önéletírás sem látott napvilágot, miközben az egész társadalom számára ezek az évek a kötelező önéletírás kényszeriskoláját jelentették. Százegzerszámra születtek a kvázi-önéletrajzok, amelyekben „a lyuk az életrajzon” volt a lényeg. A „történelmi tél” az önéletírás műfajában való megnyilatkozásnak még a gondolatát is befagyasztotta, pedig a hó alatt is születtek idesorolható, maradandó értékű alkotások. Elég talán Tamási Áron *Bölcső és bagolyát* megemlítenem, ami ekkoriban keletkezett, de a zsdánovi értelmezésű szocialista realizmus hazai papájának, Révai Józsefnek a dodonai ítélete értelmében, mely szerint „a szóban forgó művet ugyan nem

olvastam, de ha nem kifejezetten ellenséges, elrettentő példa gyanánt kis példány-számban meg lehet jelentetni”, eltorlaszolta e remekmű útját a nyilvánosság elől. A kulturális bürokrácia ugyanis nem tudta eldönteni, hogyan minősítse, vagyis tekintheti-e csupán „elrettentő példának” a kéziratot. Végül is egy személyes megbeszélés során a művelődési minisztérium illetékes miniszterhelyettese a következőket mondta az írónak: „Áron bátyám, írásod olyan gyönyörű, hogy nem lehet nem kiadni, de hát, sajnos, kiadni sem lehet.” A *Bölcső és bagoly* 1953-ban, az „olvadás” időszakának kezdetén mégis megjelent, s 1954-ben a szerzőt Kossuth-díjjal tüntették ki. A létezett szocializmus hivatalosan töretlen politikai irányvonalának groteszk hullámvasútját jól jellemzi ez a kis történet, amelynek ugyanazok a következetesen elvi politikának a vezérképviselői voltak a moderátorai.

3. Elgondolkodtató tünete az 1949 és 1953 közötti éveknek a műfaj történetén belül, hogy a népi írókban mintha kioltódott volna az önéletírás ihlete. Vagy ők maguk fojtották el? Veres Péter *Számadása* nem folytatódott, pedig lett volna miről számot adni. Sinka István pedig olyan sanyarú körülmények között élt, hogy nem gondolhatott *A fekete bojtár* vallomásainak folytatására; a népi írók közül ő kényszerült a legtovább hallgatni, bár verseket és elbeszéléseket azért mégis írt, a megjelenés reménye nélkül. Szabó Pál is csak 1954-ben jelenteti meg négy kötetes önéletírásának, a *Nyugtalan életnek* a gyerekkorával és ifjúsága felidézésével foglalkozó első részét. Az 1944 és 1949 közötti évekkel való szembenézés kényszere Veres Péter munkásságában már csak 1965-től eredményez vallomásokat (*Az ország útján*, 1965; *Hogyan lettem miniszter?* és *Hogyan mondtam le?* 1969).

4. Az 1956 és 1970 közötti másfél évtized viszont egyértelműen kedvezett a személyes múlt kútjába néző írói ambícióknak, s nemcsak a „főhivatású” írók körében. 1956-ban kezdte el megjelentetni Bernáth Aurél írói teljesítményeként is maradandó értékű emlékiratait (*Igy éltünk Pannóniában*, 1956, illetve *Utak Pannóniából*, 1960), de említhetném Széchenyi Zsigmond munkáit is (*Abogy elkezdődött*, 1960 és *Ünnepnapok*, 1963); továbbá Granasztói Pál könyveit (*Vallomás és búcsú*, 1961; *Liáne*, 1962), végül Borsos Miklós munkáját (*Visszanéztem félutamból*, 1971). Természetesen az írók is jó néhány fontos művet vetettek papírra ekkoriban: gondoljunk Karinthy Ferenc *Irodalmi történetek* (1956) és a *Ferencvárosi szív* (1960) kötetekre; Illyés Gyula *Ebéd a kastélyban* (1962) című írására. 1964-től kezdődően jelenik meg Vas István emlékirata, a *Nehéz szerelem. A líra regénye*, amit három évvel később követ *A félbeszakadt nyomozás*. 1964-ben látott napvilágot Németh László páratlan feljegyzéssorozata, a *Levelek a hipertóniáról*, 1965-ben Féja Géza visszatekintése, a *Szabadcsapat*, 1966-ban Tamási Áron pályazáró s befejezetlenül maradt írása, a *Vadrózsa ága*. 1968-ban ismét három jelentős mű: Tersánszky Józsi Jenő *Életem regényei*, Kodolányi János *Visszapillantó tükör* és Déry Tibor viharos visszhangot kiváltott műve, az *Ítélet nincs*.

5. Határ Győző szellemes kifejezését kölcsönvéve; ez volt a „pótolvadás” időszaka. Nem csak nálunk. Amennyire meg tudtam állapítani, a határainkon túli magyar irodalmakban is ekkoriban kezdenek nyomdafestéket kapni az önéletírások. A korviszonyokra jellemző módon, a „nagyobb szabadság” kényszerillúziójá-

ban élő jugoszláviai magyar irodalomban, Sinkó Ervin művével (*Egy regény regénye*, 1961) veszi kezdetét a műfaj újjáéledése. A megélt étellel való személyes hangú számvetés igénye a másképpen nehéz körülmények között, mint minálunk, Erdélyben Balogh Edgár és Nagy István révén (*Hétpróba*, 1963, illetve *Ki a sánc alól*, 1969 és *Hogyan tovább*, 1971); a Vajdaságban Fehér Ferenc *Haza vezérlő csillagok*, 1970), Szirmai Károly *Önkeresés*, 1970, Herczeg János *Két világ*, 1972 munkáiban, a Felvidéken pedig Egri Viktor emlékirataival *Angyalbőrben*, 1976 valósult meg. S ebben a hullámban született meg a műfaj egyik klasszikus remeke, Sütő András *Anyám könnyű álmat ígér*, 1970. A nyugati emigráció írói is éltek a műfaj lehetőségeivel, s így született meg a személyi kultusz borzalmainak „tényfeltáró” műve, a *Minden kényszer nélkül*, 1963, Vincent Savarius alias Szász Béla tollából. De megemlíthetem még Cs. Szabó László *Humok Nyugaton*, valamint Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert*, 1966 című memoárját, évtizedekkel későbből pedig Határ Győző háromkötetes *Életút* című művét.

S ha már az emigrációról beszélünk, nem hagyhatjuk említetlenül a moszkvai emigrációban élt írók – Gergely Sándor, Illés Béla, Hidas Antal, Kahána Mózes, Tamás Aladár – munkáit sem, hiszen az ő tollukból is bőven ömlöttek az emlékiratok, bár az ő írásaikból, s ez szinte kivétel nélkül mindegyikről elmondható, az ottani körülmények közt hiperéberen működő túlélés ösztöne a hétköznapi élet és a történelmi események igazi realitását gondosan kiretusálta. Ez a műfaj ethoszát megcsúfoló alibiirodalom legfeljebb az öncenzúra emberileg érthető működésének szomorú dokumentuma.

6. Az 1945 és napjaink közt keletkezett önéletírások történelmi látószöge a Ferenc József-i „aranyidőktől” szinte a mai napig nyúlik, s az általam vizsgált körülbelül másfél száz önéletírás szűk egyharmadának az 1945 utáni idők életanyaga a táplálója. Illyés Gyula, Németh László, Fodor András naplójegyzetei a hetvenes–nyolcvanas évek küszöbén érnek véget; a kommunista diktatúra változatairól Faludy György *Pokolbéli víg napjaim* (1987), Kassák Lajos *Szénaboghyája* (1988) s Eörsi István *Emlékezés a régi szép időkre* (1989) kínálnak elborzasztó „élménybeszámolókat”. S mindennek az erdélyi változatáról Bodor Ádám *A börtön szaga* (2001) és Páskándi Géza *Megvallás* című posztumusz műve. De ide sorolhatjuk Esterházy Péter *Juvított kiadását* (2002) és Moldova György *Az utolsó töltény* sorozatát nemkülönben s Konrád György, Csurka István egy-egy munkáját. Ezeknek egy része a „létezett szocializmus” fagyos klímája alatt koncipiálódott, már részükben pedig a rendszerváltozás kísérlete után készítette el írójuk személyes-vallomások hangú életméréseit. De nemcsak a jelen idejű múlt beszámolóit, hanem a II. világháborútól napjainkig terjedő idők személyes élményanyagát görgető termés egésze is azt bizonyítja, hogy az önéletírás Múzsáját ideig-óráig el lehetett ugyan zárni a nyilvánosság elől, vagy ő maga hallgatott el, mert nem kívánt hamis tanúvallomást tenni, de az írói számvetés igénye, belső kényszere minden nehézség és külső-belső kinszenvedés ellenére túlélte e mögöttünk levő fél évszázadot (de hát melyik nem mutatkozott annak a magyar történelemben?), s az írástudók felelősségével mégis vallani tudott a korról. Egy kis megszorítással persze, ami a műfaj s a nézőpont jellegéből következik. S ha már vele kezdtem, hadd fejezzem is be az öreg Goethével,

aki nem sokkal a halála előtt Friedrich Zelter zeneszerzőnek, egyik legjobb barátjának írott levelében a műfaj karakteréről: „...a közönség mindig némi kétkedéssel fogadja a hasonló biográfiai kísérletek hitelét. Hogy ennek élébe vágjak, éppen nem kényszerűségből, hanem inkább az ellentmondás szellemétől hajtva vallottam e művemmet (a *Költészet és valóság*ról van szó – DM) a fikció egy nemének, holott igazán annak ábrázolására s bemutatására törekedtem, ami voltaképpen a lényege szerint való, ami életben, amennyire beláthattam, uralkodó volt. Öreg fejjel azonban ezt nem vihetjük végbe emlékezés, azaz képzelőerőnk közrehatása nélkül, s így, mivel nem kerülhetjük el költői tehetségünk megnyilatkozását, természetesen mindennek inkább az eredményét állítjuk elő s emeljük ki, s azt, ahogy ma látjuk a múltat, semmint az egyes tényeket úgy, ahogy akkor megestek. Hisz még a legközönségesebb krónika is magával hoz valamit a kor szelleméből, melyben megíródott. A XIV. század nem beszél sokkal sejtelmesebben egy kométa feltűnéséről, mint a XIX.? Mi több, egy s ugyanazon városban is másként beszélnek el egy nevezetes eseményt este, mint reggel.”

De mielőtt elfelejteném: 1956-ról a hazai irodalomban fél évszázad alatt nem született, se „este”, se „reggel” egyetlen önéletírás sem. Sapiienti sat. ☒